

Glavni dio teksta je korpus rukopisa koji sadrži 187 isprava napisanih na glagoljici i, kako je navedeno, pripremljenih u skladu s modernim načelima egdotike (1-451). Izrazito su vrijedne za istraživanje društvene, političke, pravne i gospodarske povijesti. Zaključno smatram da je riječ o izrazito vrijednom istraživačkom i izdavačkom pothvatu, koji je nakon dugo vremena ugledao svijetlo dana, te se nadam da će se rad na seriji *Hrvatski spomenici* i dalje nastaviti, budući da postoji još brojna građa na glagoljici koju bi vrijedilo donijeti u transkripciji na latinici za širu znanstvenu i opću upotrebu.

Goran Budeč

Документи српских средњовековних владара у дубровачким збиркама. Доба Немањића [Dokumenti srpskih srednjovjekovnih vladara u dubrovačkim zbirka-ma. Doba Nemanjića], prir. Nebojša Porčić, Posebna izdanja, knj. 137, Balkanološki institut SANU, Beograd 2017., 362 str. + 92 table

Razdoblje od posljednjih petnaest godina pokazalo se vrlo plodonosnim kada je riječ o pothvatima izdavanja (i ponovnog izdavanja) srednjovjekovnog povijesnog gradiva srpske i, usporedno, bosanske provenijencije. Započeto pokretanjem časopisa *Stari srpski arhiv* (2002.) i *Građa o prošlosti Bosne* (2008.), ono je iznjedrilo i prvi svezak *Zbornika srednjovekovnih ćiriličkih povelja i pisama Srbije, Bosne i Dubrovnika* (2011.), kao i niz manjih zbirki ili pojedinačnih članaka koji sadrže do sada neobjavljene izvore, kao i one koji su ranije bili loše ili nekritički priređeni. Kako je srpska i bosanska dokumentarna ostavština iz srednjega vijeka prilično oskudna – sačuvano je svega oko 600 isprava srpskog i oko 400 bosanskog porijekla – moglo bi se brzo doći do kompletnih diplomatskih zbornika, priređenih prema standardima moderne egdotike, barem kada se radi o korpusu dokumenata koje su izdali srpski i bosanski auktori. Važan doprinos u tom smjeru predstavlja i nova knjiga profesora Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Nebojše Porčića, prva koja primjenjuje jedan novi pristup. Ona, pored uzorite edicije izvora, sadrži i opširnu analitičko-sintetičku studiju o dokumentima koje su sastavljale osobe iz srednjovjekovne Srbije, a koji se danas nalaze u Dubrovniku. Na taj način su dokumenti ne samo prezentirani istraživačkoj javnosti, već su i podrobno opisani, komentirani i stavljani u povijesni kontekst. Kako se radi o ediciji zasnovanoj na gradivu koje se nalazi u Hrvatskoj, ona može biti predmetom interesa hrvatskih povjesničara, osobito onih koji se bave pomoćnim povijesnim znanostima.

Porčićeva knjiga rezultat je autorovog rada na projektima “Srednjovekovno nasleđe Balkana: institucije i kultura”, koji se izvodi pri Balkanološkom institutu SANU u Beogradu, te “Co:Op – Community as Opportunity: The Creative Archives’ and Users’ Network”, koji su podržali Europska komisija i Ministarstvo kulture Republike Srbije. U *Predgovoru* (7) autor se osvrnuo na spomenute projekte i svoj angažman na njima i izrazio zahvalu arhivskim ustanovama koje su mu omogućile istraživanje. U *Uvodu* (9-19) su obrazloženi koncepcija koju je izabrao i načela kojih se pridržavao. Iako to do sada nije bio uobičajen pristup, Porčić smatra da je uputno objavljivati izvore prema zbirkama, posebno kada je riječ o srpskom primjeru. Stoljetni odnosi Srbije i Dubrovnika proizveli su par stotina dokumenata relativno srodne tematike i sličnih diplomatskih obilježja, koji se mogu smatrati svojevrsnom cjelinom. Većina njih je sačuvana u Državnom arhivu u Dubrovniku koji posjeduje oko trećinu ukupnog srpskog diplomatskog gradiva iz srednjega vijeka. Zahvaljujući dubrovačkim dokumentima,

kodeksima, kancelarijskim i notarskim knjigama, srpske isprave se, uz to, mogu valjano kontekstualizirati. U istom poglavlju, autor daje više podataka o fondovima u kojima se nalaze isprave izdane od strane srpskih vladara, o stupnju očuvanosti i tradiciji tih isprava, nakon čega se osvrće i na dosadašnje napore usmjerene na kritičko izdavanje "srpskoga srednjovjekovnoga diplomatarata" i na relativno skroman rezultat koji je postignut do početka 21. stoljeća. Najzad, ističe da će, nakon ove knjige koja obuhvaća razdoblje od kraja 12. stoljeća do 1362. godine (doba dinastije Nemanjića), pristupiti izradi drugoga sveska koji bi bio posvećen razdoblju tzv. oblasnih gospodara i Srpske despotovine koju su Turci osvojili 1459. godine. U prvom tomu koji se ovdje prezentira, obrađeno je 107 diplomatskih jedinica sa 144 pojedinačna primjerka. Dokumente je izdalo ukupno 29 auktora, a kronološki raspored je neujednačen – većina isprava potječe iz 14. stoljeća. Devedeset dokumenata čine isprave predstavnika dinastije Nemanjića ili njihovih srodnika u punome vladarskom kapacitetu, dok preostalih 17 čine dokumenti ostalih pojedinaca iz srpske države.

Poglavlje *Dokumenti u istorijskom kontekstu* (21-71) predstavlja dragocjen kronološki pregled povijesti odnosa Srbije i Dubrovnika, promatran kroz prizmu dokumenata priređenih u ovoj knjizi. Daje se detaljan kontekst nastanka svake od isprava, ali se pritom ne remeti svojevrsan kontinuitet narativa u kome se autor poziva i na druge relevantne izvore i literaturu. Iako se radi o kronološkom pristupu, suhoparnost je izbjegnuta vještinom autora da sintetizira pojedinačne podatke u cjelinu. Naglašeno je da su odnosi Nemanjića i Dubrovnika bili dinamični – međusobno i poticajni i ograničavajući. Nakon početne korespondencije na latinskom jeziku, od 13. stoljeća ona se pretežno odvijala na slavenskom vernakularu koji su koristile obje strane. Tematski promatrano, sadržaj dokumenata koje su srpski vladari upućivali Dubrovniku tiče se trgovine i carina, međusobnih sporova i pitanja njihovog rješavanja, krivičnih djela u pograničju, dohodaka koje su primali srpski vladari u zamjenu za mir i teritorijalne ustupke (Humski mogoriš za vinograde, Srpski/Svetodmitarski dohodak od 1268., Stonski dohodak od 1333. godine), samih ustupaka (razgraničenje 1357. godine, pitanje pripadnosti Mljeta u vrijeme njegovog pripajanja Dubrovačkoj općini 1361. godine). Kroz dokumente se mogu pratiti i promjene statusa srpskih vladara, ali i vršitelja vrhovne vlasti u Dubrovniku.

Posebno je zanimljivo poglavlje *Diplomatička svojstva* (73-126) u kome se autor najviše oslanjao na rezultate svoje doktorske disertacije obranjene 2012. godine u kojoj je izvršio pionirska ispitivanja diplomatskih obrazaca srpskih srednjovjekovnih vladarskih isprava. Ističući najprije da korpus ima relativnu vrijednost za donošenje zaključaka, jer su mnogi dokumenti izgubljeni, a pred nama je tek mali, ali opet reprezentativan uzorak izvorne dokumentarne produkcije. Promatrajući karakteristike navedenoga korpusa, utvrđuje se da se izdvajaju tri veće grupe isprava – ugovori (41), isprave izdane kao potvrde pojedincima (14) i notifikacije (32). Četvrtu, malu grupu, sa svega tri primjerka, čine darovnice crkvenim ustanovama, dok su preostale isprave izvan ovih tipova. Svakoj od četiri grupe s više primjeraka, posvećeno je po jedno posebno potpoglavlje – *Ugovorni dokumenti*, *Potvrdni dokumenti za pojedince*, *Notifikacioni dokumenti*, *Darovnice za crkvene ustanove*. Kroz ugovorne povelje najbolje se može pratiti razvoj kancelarije. Na prve ugovore s Dubrovnikom presudno su utjecali dubrovački pisari, ali se od 13. stoljeća javljaju neki izvorno srpski obrasci. Do polovine spomenutog stoljeća najprisutniji je tzv. zakletveni obrazac u kome se jedna ili obje strane kunu drugoj. Od vremena kralja Dragutina dominiraju isprave sa tzv. obrascem milosti (gdje vladar nastupa kao suveren koji dodjeljuje svoju milost drugoj ugovornoj strani). Razmotreni su i unutrašnji obrasci

(slijed formula), te izbor materijala (gdje uvjerljivo dominira pergament), jezika (dominira starosrpski jezik) i pisma (do vremena kralja Milutina javlja se samo majuskula, a zatim sve češće minuskula), pitanja upotrebe crvene tinte, tipova pečata, naziva dokumenata i utjecaja bizantske diplomatske prakse.

Potvrđne povelje sačuvane su u razdoblju od kraja vladavine kralja Milutina pa do 1357. godine, a ticale su se potvrda posjeda ili razrješivanja računa. Tzv. *razrešne povelje* upućivane pojedincima (uglavnom Dubrovčanima) obično su pratila *razrešna pisma* upućivana dubrovačkim vlastima, kao vid informiranja. Notifikacije su predstavljale dokumente čija je glavna svrha bila prenošenje obavijesti, ali je među njima bilo više prijelaznih tipova. Karakteriziralo ih je izravno obraćanje destinatarima, a uglavnom se radilo o onome što danas nazivamo pismima. Javljaju se od vremena kralja Vladislava do sve do početka vladavine cara Uroša. Glavni tipovi notifikacija koji su zastupljeni u korpusu su akreditacije, razrešna pisma i obavijesti o učinjenim transakcijama (koje se, prije svega, tiču dohodaka). Posebna pozornost posvećena je formularu, ali i načinu pakiranja pisama (zatvorena i otvorena pisma). Najzad, razmotrena su i svojstva tri darovnice crkvenim ustanovama – dvije su bile upućene opatiji na Mljetu, a jedna samostanu Svetih Arkandela u Jeruzalemu.

Završno potpoglavlje dijela o diplomatskim svojstvima naslovljeno je: *Dokumenti u dubrovačkim zbirkama i vladarska pisarska služba*. U njemu su dati najvažniji zaključci o razvoju pisarske službe i kancelarije srpskih vladara. Ocijenjeno je da je, nakon početnog stadija, u kome su dubrovački pisari sastavljali ugovore na latinskom jeziku, već u prvoj polovini 13. stoljeća u Srbiji bilo dovoljno pisara koji su sami sastavljali isprave (svi izvorni primjerci iz toga stoljeća pisani su od strane različitih dijaka), mada uloga tzv. destinatarskog koncepta nikada nije u potpunosti izgubila značaj. Dio obrazaca nastao je u dubrovačkoj sredini, a dio u srpskoj, ali su i jedni i drugi trpjeli prerade tokom vremena. Manje formalizirani tipovi dokumenata, kao što su pisma, svakako nisu bili uvoženi izvana. O formalizaciji pisarske službe i počecima pravih kancelarija u Srbiji može se govoriti od 14. stoljeća, kada se na čelu tih službi nalaze logoteti pod kojima radi niz pisara (dijaka). Stalnost osoblja potvrđuje i prisustvo više isprava pisanih istom rukom u vrijeme kraljeva Milutina i Stefana Dečanskog, odnosno cara Uroša. Porčić smatra da nisu postojali pisani formulari, već su sličnosti posljedica preuzimanja uzora, kao i pregovora tokom kojih su se razmijenjivali koncepti (barem kada su ugovori u pitanju). Završni dio ovoga potpoglavlja posvećen je pitanju procesa izrade isprava.

Najveći prostor u knjizi zauzima *Pregled dokumenata sa izdanjima* (127-302), podijeljen na dvije cjeline – *Vladarski dokumenti* i *Dodatak: nevladarski dokumenti*. Navedeno poglavlje sadrži kritički priređena izdanja 107 isprava srpskih vladara koje se nalaze u Dubrovniku. Egdotički gledano, autor je primijenio jedan novi, sveobuhvatan pristup. Za svaku ispravu navedeni su: redni broj, naziv, datum, regest, broj primjeraka, opis vanjskih obilježja svakog primjerka, ranija izdanja, literatura, tekst s varijantama, naziv dokumenta ili pravnoga čina, te komentari. Zabilježeni su i spomeni izgubljenih dokumenata, kao i razne specifičnosti analiziranih isprava. Iako on ne bi ni smio biti nužan profesionalnim povjesničarima, kao da nedostaje samo prijevod da bi izdanje bilo posve kompletno. Također je bilo poželjno naznačiti gdje počinju komentari isprava, što je izostalo, pa je dio posvećen komentarima odvojen od prethodne stavke samo novim redom. Ove dvije sitnice, međutim, ne kvare dojam da se radi o jednom kvalitetno zamišljenom i ostvarenom izdanju koje je opravdalo principe za koje se autor opredijelio.

U završnom dijelu knjige, donijeta su tri korisna i pregledna *Priloga* (303-311): 1) *Spisak dokumenata i primeraka sa podacima o diplomatskom statusu i tipološkim odrednicama* (broj, autor, datum, status, namjenski tip, diplomatski tip), 2) *Šematski prikaz diplomatskih svojstava pojedinih tipova vladarskih dokumenata* (struktura formula u ispravama tipa: ugovori-zakletve, ugovori-povelje, povelje za pojedince, pisma), 3) *Dubrovački pisari koji su učestvovali u izradi primeraka dokumenata srpskih vladara nemanjičkog doba*. Slijedi duži sažetak na engleskom jeziku *Documents of Serbian Medieval Rulers in Dubrovnik Collections: The Nemanjić Period*, koji sadrži i cjelovit katalog dokumenata s registima (313-332), a zatim spisak *Izvora i literature* s upotrijebljenim kraticama (333-349). Autor se odlučio ne razdvajati izvore i literaturu, imajući u vidu da se ta podjela ne da uvijek održati, posebno u diplomaciji o čemu može svjedočiti svatko tko se bavio ovim poljem historiografije. *Registar* (351-362) predstavlja objedinjen indeks osobnih imena, geografskih imena i pojmova, s tim što su prvo navođeni izvorni latinski nazivi, a zatim azbučni registar na srpskom jeziku. Čitaocima je olakšana pretraga time što su stranice na kojima se nalaze najvažniji ili kompletni podaci u vezi s nekom osobom, mjestom ili pojmom podcrtani. Posebno dragocjen dio knjige predstavlja album *Snimaka* (1-92) koji je umetnut iza *Registra* i na kome se, na kvalitetnom visokografskom papiru, nalaze reprodukcije svih objavljenih dokumenata, uključujući i snimke detalja njihovih karakterističnih dijelova (vodeni žig, pečat, svečani potpisi, naknadni zapisi).

U željnom iščekivanju nastavka, odnosno drugoga sveska ove serije, možemo tvrditi da je knjiga Nebojše Porčića na veoma dobar način objedinila kritičko izdanje povijesnih izvora s temeljitim, istraživačkim komentarom i diplomatskom studijom koji trebaju pratiti svaku ediciju. Razumije se, takav pothvat je olakšan već spomenutom činjenicom da je sačuvano svega oko 600 srednjovjekovnih srpskih isprava, ali, unatoč tome, ostaje činjenica da je autor svojim pristupom unio novu dinamiku u nedavno obnovljenu srpsku diplomatsko-egdotičku produkciju i nadišao skućene okvire u kojima se ta produkcija do sada ostvarivala.

Neven Isailović

Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365-1521), prir. Esad Kurtović, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Građa, knj. XXXI, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 2, Sarajevo 2017., 969 str.

Za proučavanje prošlosti Bosne u razvijenom srednjem vijeku Državni Arhiv u Dubrovniku predstavlja najbolju i najpouzdaniju polazišnu točku. Po glavnim fondovima arhivskih serija te ustanove razbacani su brojni sitniji ili krupniji podatci kojima se mogu osvijetliti raznoliki aspekti političkog, ekonomskog i društvenog života onih područja s kojima je Dubrovnik tijekom tog perioda bio gotovo u svakodnevnom kontaktu. Unatoč njezinom ogromnom značaju, građa Dubrovačkog arhiva relevantna za bosansko srednjovjekovlje nije nikada bila sistematski objavljivana niti se tom pitanju pristupalo smišljeno i strateški. Štoviše, dokumenti o bosanskoj prošlosti nikada nisu ni objedinjeni u okviru jedne publikacije te su uglavnom uvrštavani u diplomatske zbornike i zbirke izvora za povijest susjednih zemalja. Nakon neuspjelih pokušaja Lajosa Thallóczyja, koji je još 1895. inicirao pripremu prvog sveska djela *Monumenta Bosniae ad hoc regnum terrasque artius cum illo coniunctas pertinentia*, a potom i Mar-